

УМОВНЕ ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ВІДПОВІДНІСТЬ ЗАКОНОДАВСТВА ДЕЯКИМ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИМ СТАНДАРТАМ

Марченко О. А.

У статті розглядаються деякі проблеми щодо особливостей кримінального процесуального порядку реалізації умовного виду звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх узагалі, зокрема підстави та порядок скасування звільнення та подовження кримінального провадження щодо неповнолітнього. Увага зосереджена на тому, що все більшої актуальності набувають міжнародно-правові стандарти в питаннях необхідності зміни ставлення законодавця до проблеми доцільності та обсягу застосування інститутів іспиту (випробування) щодо неповнолітніх злочинців. Проаналізовано положення міжнародно-правових стандартів із питань застосування умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Установлено необхідність більш широкого застосування положень Токійських правил, Пекінських правил, що зумовлюється важливістю застосування інституту іспиту (випробування) на будь-якій стадії кримінального судочинства щодо неповнолітніх, а відповідно, і поширення умов випробування на інститут звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Доведено, що в чинному кримінальному, кримінальному процесуальному законодавстві практично відсутня правова регламентація особливостей застосування звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру як умовного інституту, де особливе значення має випробувальний термін. Звернення до окремих аспектів міжнародної практики щодо умовності засудження, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання доводять суттєву невідповідність вимогам міжнародно-правових стандартів законодавчої та правозастосовної практики в частині дотримання особливостей реалізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Ключові слова: випробування, звільнення від кримінальної відповідальності, міжнародно-правові стандарти, неповнолітні, примусові заходи виховного характеру, умовне звільнення.

Marchenko O. A. Conditional release of juveniles from criminal responsibility: compliance with certain legislation to certain international laws

The article considers some problems concerning the peculiarities of the criminal procedure for the implementation of conditional release from criminal liability with the use of coercive educational measures against juveniles, in general, in particular, the grounds and procedure for revocation of release and extension of criminal proceedings against a juvenile. Attention is focused on the fact that international legal standards are becoming increasingly important in the need to change the attitude of the legislator to the issue of expediency and scope of application of institutions of probation for juvenile delinquents. The provisions of international legal standards on the application of conditional types of exemption from criminal liability are analyzed. It is established that the provisions of the Tokyo Rules and the Beijing Rules need to be applied more widely due to the importance of applying the institute of examination (probation) at any stage of criminal justice for juveniles and, accordingly, extending probation to the penitentiary institution with coercive educational measures. It is proved that in the current criminal, criminal procedural legislation there is practically no legal regulation of the application of exemption from criminal liability of minors with the use of coercive measures of an educational nature as a conditional institution, where probation is of particular importance. Appeals to certain aspects of international practice regarding the conditionality of convictions, sentencing, release from criminal responsibility and punishment prove significant inconsistency with the requirements of international legal standards of legislative and law enforcement practice in terms of compliance with the specifics of criminal responsibility and punishment of juveniles.

Key words: probation, release from criminal liability, international legal standards, minors, coercive measures of an educational nature, parole.

Постановка проблеми та її актуальність. Правосвідомість пересічних громадян України потребує подальшого та постійного формування адекватного розуміння не лише змісту чинної системи покарання, реального обсягу кримінального примусу, змісту найсуворішого покарання у вигляді позбавлення волі та інших багаточисельних видів покарань, а й інших заходів кримінально-правового впливу на різні категорії правопорушників. Чинна система покарань поступово витісняється системою інших кримінально-правових заходів, серед яких належне місце мають зайняти різні види умовного звільнення від відповідальності, умовного засудження, умовного призначення покарання, умовного звільнення від відбування призначеного судом покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні останнім часом значно збільшилася кількість науковців, які предметом дослідження вибирають соціально-економічні, психологічні, педагогічні, кримінологічні, кримінально-правові та кримінальні процесуальні проблеми реалізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Особливістю наукових досліджень цього напрямку є те, що здебільшого виправдано посилюється увага до результатів дослідження змісту та сутності міжнародно-правових стандартів, позитивного досвіду інших країн світу, зокрема таких фахівців із кримінального права, як О.В. Козаченко Н.М. Мирошніченко, Є.С. Назимко, Т.Г. Пономарьова тощо. Проблема різних аспектів кримінального процесуального порядку застосування звільнення особи від кримінальної відповідальності була предметом розгляду О. Губської, О.Г. Добровольської, М.О. Карпенка, В.М. Кобернюка, Н.В. Неледві, Р.В. Новака, Г. Рось, В.В. Романюка. Проте питання щодо відповідності законодавства деяким міжнародно-правовим стандартам умовного звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності не втрачають своєї актуальності.

Метою статті є безпосереднє дослідження конкретизації законодавчих положень щодо підвищення ефективності та поширення сфери застосування інститутів умовного звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання; визначення відповідності вітчизняного законодавства міжнародно-правовим стандартам щодо даного питання.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до змісту ч. 3 ст. 97 КК України, у разі ухилення неповнолітнього, що вчинив кримінальне правопорушення, від застосування до нього примусо-

вих заходів виховного характеру (далі - ПЗВХ) ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності [2]. Тож звільнення від кримінальної відповідальності із застосування ПЗВХ є умовним, оскільки у разі ухилення неповнолітнього від цих заходів, вони скасовуються, а неповнолітня особа притягується до кримінальної відповідальності.

Роз'яснюючи положення рекомендаційного характеру щодо тлумачення тих ситуацій, коли неповнолітня особа не дотримується умов звільнення від кримінальної відповідальності, містяться у п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру». Йдеться про те, що ухиленням від застосування ПЗВХ слід уважати таку поведінку неповнолітнього, коли він без поважних причин протягом установленого строку систематично порушує або не виконує умови застосування визначеного судом заходу (заходів): не дотримується встановлених судом обмежень свободи дій або вимог щодо його поведінки; не піддається виховному впливу та ухиляється від контролю батьків та осіб, які їх замінюють, педагогічного або трудового колективу; відмовляється відшкодувати майнові збитки; не виконує умов угоди про примирення; самовільно залишає школу чи училище соціальної реабілітації або систематично порушує порядок перебування в цих установах [1, с. 106-113].

Безумовно, надання орієнтованого переліку порушень неповнолітнім умов звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням ПЗВХ на підставі ст. 97 КК України є доцільним. Цей перелік за характером негативної поведінки може бути і значно більшим, суто індивідуальним, який залежить від того, який саме вид ПЗВХ застосує суд. Проте у даному разі більше значення має те, як суддя відповідно до власного розсуду оцінюватиме реальну поведінку неповнолітньої особи з погляду відповідності таким оціночним поняттям, як «ухилення неповнолітнього від застосування ПЗВХ» (ч. 3 ст. 97 КК України), «систематичність ухилення від дотримання певних умов» тощо, адже це залежатиме від багатьох обставин як зовнішнього, так і особистісного характеру. Свого часу необхідність забезпечення законного та справедливого рішення суду під час скасування звільнення від покарання з випробуванням у зв'язку з недотриманням умов звільнення під час іспитового терміну призвела до комплексного підходу законодавця в частині розкриття змісту та

сутності таких понять, як «невиконання обов'язків», «систематичне вчинення правопорушень», що визначалися у кримінальному законодавстві (ч. 2 ст. 78 КК України) [2]. Наявність лише такої редакції зазначених понять без їхнього законодавчого уточнення значно розширювала б межі суддівського розсуду. Єдиний шлях до його обмеження - це автентичне (законодавче) визначення змісту та сутності цих понять.

Важливим є питання: чи визначає чинний КПК України особливості кримінального процесуального порядку реалізації умовного виду звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням ПЗВХ щодо неповнолітніх узагалі, підстави та порядок скасування звільнення та подовження кримінального провадження щодо неповнолітнього зокрема? Ураховуючи той факт, що законодавець визначив окрему Главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», у якій регламентуються загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх, у тому числі і порядок застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру (ст. ст. 484-497 КПК України), слід було очікувати, що ця проблема знайде своє відтворення саме у цих спеціальних нормах. Проте кримінальне процесуальне законодавство не лише не регламентує порядок скасування примусових заходів виховного характеру, а й узагалі не концентрує на цьому увагу на відміну від більш конкретної регламентації такого загального умовного виду звільнення від кримінальної відповідальності, як звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України), що застосовується здебільшого до дорослих правопорушників [4, с. 75; 5, с. 490-493].

Цей загальний вид звільнення від кримінальної відповідальності передбачає покладання на обвинувачену особу певних обов'язків, недотримання яких тягне скасування ухвали суду про застосування звільнення та подовження досудового розслідування або ж судового провадження. Відповідно до ч. 3 ст. 289 КПК України, суд, переконавшись у порушенні особою умов передачі на поруки, своєю ухвалою скасовує ухвалу про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки та направляє матеріали провадження для проведення досудового розслідування в загальному порядку чи здійснює судове провадження в загальному порядку, якщо питання про звільнення від кримінальної відповідальності

було прийняте після направлення обвинувального акта до суду.

Спеціальна процесуальна регламентація у цьому разі пов'язана з необхідністю встановлення порядку відновлення кримінального (судового) провадження у разі відмови колективу підприємства, установи чи організації від поручительства щодо особи, яка була їм передана на поруки. Тож кримінальне процесуальне законодавство містить досить чіткі та повні регламентуючі положення щодо підстав відмови від поручительства, поняття ухилення від заходів виховного характеру, дії суду у разі порушення особою умов передачі на поруки тощо (ст. 289 КПК України) [3]. Зазначене доводить, що іноді кримінально-процесуальні положення, які стосуються загальних кримінально-правових інститутів, відправлення кримінального правосуддя щодо дорослих є більш змістовними та чіткими, ніж ті положення, які присвячені особливостям кримінального правосуддя щодо неповнолітніх.

Таким чином, у кримінальному процесуальному законодавстві взагалі не регламентується порядок скасування звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього, а відповідно, і не містяться роз'яснюючі положення щодо оціночних понять, що знову ж таки свідчить про те, що розглядувана сфера щодо дорослих регламентується у більш повному обсязі. Тоді як стратегічними та тактичними засадами щодо здійснення кримінального правосуддя по відношенню до неповнолітніх має зумовлюватися протилежне ставлення законодавця до даної проблеми.

У сучасний період досить інтенсивного реформування кримінального процесуального законодавства України посилюється значення автентичного тлумачення законодавцем окремих положень законодавства взагалі й оціночних понять зокрема. Саме у такий спосіб можна значно зменшити випадки різноманітного тлумачення численних складних понять та положень, звузити межі судового розсуду, наблизити правозастосування до буквального (більш точного) тлумачення змісту правової норми, обмежити суб'єктів правозастосування у схильності до поширювального тлумачення оціночних, нечітко визначених понять (термінів, категорій). Саме тому актуальність більш повної кримінальної процесуальної регламентації умовного виду звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності на підставі ст. 97 КК України все більше посилюється та набуває як теоретичного, так і правозастосовного значення. До того ж паралельно постає інше

питання - доцільності поширення сфери дії умовних інститутів (збільшення їх кількості) у випадках учинення неповнолітнім кримінального правопорушення, а отже, законодавчого закріплення умовності звільнення неповнолітніх від покарання на підставі ч. 1 ст. 105 КК України. Розширення сфери умовного застосування будь-якого кримінально-правового інституту є одним із напрямів упровадження ювенальної юстиції в Україні, необхідним складником специфічної системи «правосуддя для неповнолітніх». На справедливу думку Т.Г. Пономарьової, саме поширення сфери та вдосконалення підстав застосування умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, за посилення при цьому значення контрольних та виховних заходів, є одним зі шляхів значного збільшення різних альтернативних засобів ювенального кримінально-правового впливу на винних неповнолітніх осіб [9, с. 12-15].

Необхідність зміни ставлення законодавця до проблеми доцільності та обсягу застосування інститутів іспиту (випробування) щодо неповнолітніх злочинців зумовлюється й іншими чинниками. На кожному етапі розвитку суспільства набувають особливості певні ідеї, пріоритети та людські цінності, які у підсумку впливають на визначення змісту та сутності основних кримінально-правових інститутів. Так, на напрями реформування кримінального законодавства, вирішення сталої проблеми визначення оптимального співвідношення між тяжкістю діяння та ступенем небезпечності винної особи, визначення меж суддівського розсуду під час прийняття рішення про доцільний обсяг кримінальної репресії та форму кримінальної відповідальності, вид та термін покарання все більше впливають положення міжнародно-правових документів. Тож усе більшої актуальності набувають міжнародно-правові стандарти та міжнародний досвід у цих питаннях. Проте завжди у підсумку законодавець прийматиме рішення відповідно до особливостей національного сприйняття правильності та доцільності вирішення цих питань.

Доведення необхідності більш широкого застосування нетюремних заходів кримінально-правового впливу знайшло відтворення у підсумковому міжнародному акті «Мінімальні стандарти правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням» («Токійські правила» від 14 грудня 1990 р.). «Токійські правила» належну увагу приділяють саме умовності застосування або, навпаки, незастосуванню кримінальної відповідальності та покарання,

визначають такі альтернативні по відношенню до тюремного ув'язнення санкції: «умовне звільнення від відповідальності», «умовне призначення покарання», «покарання з відстрочкою», «умовне звільнення з ув'язнення», «умовний судовий нагляд» тощо. У цьому разі інститут умовності, іспиту (випробування) дає змогу (залежно від особистісних властивостей правопорушника та тяжкості вчиненого злочину) вибрати найбільш доцільний обсяг кримінальної репресії; уособлює у собі особливості реалізації державного кримінально-правового впливу взагалі, особливості та специфічність застосування кримінальної відповідальності та покарання зокрема; за характером може як передбачати виконання (дотримання) винною особою певних вимог та обов'язків, так і полягати у здійсненні нагляду за засудженими без установлення будь-яких умов, окрім однієї - невчинення нового злочину протягом іспитового терміну. І хоча завдання, на які спрямовані дані міжнародні стандарти (урахування потреб та інтересів правопорушника з погляду його повернення до нормального життя у суспільстві, сприяння розвитку почуттів відповідальності у правопорушників перед суспільством, забезпечення активної участі суспільства у здійсненні правосуддя по кримінальних провадженнях тощо), визначені безвідносно до віку правопорушника, маємо визнати, що на даному етапі реформування кримінального та кримінального процесуального законодавства вони передусім мають бути враховані по відношенню до неповнолітнього правопорушника. Сутнісною ознакою даних правил є те, що здійснення державної раціональної політики у галузі кримінального правосуддя має полягати у постійному процесі розроблення нових заходів кримінально-правового та кримінального процесуального впливу за умови систематичної оцінки практики їх застосування [8, с. 123-134].

На відміну від попереднього міжнародно-правового акту існують спеціальні Мінімальні стандарти правила Організації Об'єднаних Націй, які безпосередньо стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, - так звані «Пекінські правила», котрі мають на меті сприяти справедливому та гуманному правосуддю щодо неповнолітніх незалежно від правової системи. Узагальнений аналіз положень даного документу (з погляду обґрунтування доцільності визначення більш конкретних положень щодо умовності реалізації звільнення від кримінальної відповідальності) доводить необхідність звернути увагу на такі три пункти даного міжнародно-правового документу.

Під час обрання доцільного та необхідного заходу впливу на неповнолітнього мають, у першу чергу, урахуватися індивідуальні особистісні властивості правопорушника (окрім тяжкості вчиненого злочину) (п. 5.1). Обсяг дискреційних судових повноважень на всіх етапах відправлення кримінального правосуддя (на стадії досудового розслідування, судового розгляду справи та ухвалення судового рішення тощо) має бути доволі широким і передбачати значну кількість альтернативних заходів, що дасть змогу максимально врахувати особистісні потреби неповнолітнього (п. 6.1). Серед тих заходів, які насамперед мають упередити реальне застосування покарання, а тим більше покарання у вигляді позбавлення волі, першими називаються різні види нагляду (опіка, керівництво) та пробація (п. 18.1) [8, с. 234-262]. Відповідно до стандартів ООН, пробація взагалі визначається як умовна відстрочка виконання покарання з поміщенням на цей час злочинця під індивідуальний нагляд із забезпеченням керівництва ним чи проведенням виправного курсу [10, с. 342]. Отже, сутнісною ознакою пробації, окрім іншого, є здійснення нагляду та контролю за умовно звільненою особою.

Отже, необхідність приведення чинного законодавства у відповідність із міжнародними стандартами зумовлює важливість застосування інституту іспиту (випробування) на будь-якій стадії кримінального правосуддя щодо неповнолітніх, а відповідно, і поширення умов випробування на інститут звільнення від покарання із застосуванням ПЗВХ.

Дана проблема заслуговує на більш широкий аналіз із погляду загальносвітових тенденцій. Удосконалення кримінально-правових підстав (умов), кримінально-процесуального порядку реалізації умовного виду звільнення від кримінальної відповідальності має враховувати позитивний досвід розвинених країн світу, сприяти вирішенню кримінально-правових конфліктів, де суб'єктом є неповнолітня особа, поза межами чинної системи судочинства або ж надаючи їй можливість виправлення без застосування кримінальної відповідальності, реального відбування призначеного судом покарання. У цьому разі маємо використати дані нашого спеціального дослідження з особливостей законодавчого визначення умовних видів звільнення від покарання та його відбування в окремих країнах світу [6, с. 129-132].

Висновки. У чинному кримінальному, кримінальному процесуальному законодавстві практично відсутня правова регламентація особливостей застосування звільнення від кримінальної

відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру як умовного інституту, де особливу роль відіграє випробувальний термін. Комплексний аналіз чинного кримінального та кримінального процесуального законодавства доводить, що законодавчі положення, які стосуються умовного загального виду звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК), є більш чіткими та повними. Проте цей вид звільнення переважно застосовується до дорослих. Отже, відправлення кримінального правосуддя щодо дорослих і в цій частині піддається більш повній регламентації, ніж по відношенню до неповнолітніх. Звернення до окремих аспектів міжнародної практики щодо умовності засудження, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання доводять суттєву невідповідність вимогам міжнародно-правових стандартів законодавчої та правозастосовної практики в частині дотримання особливостей реалізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Поширення сфери умовного застосування кримінально-правового та кримінального процесуального примусу до неповнолітніх дасть змогу відтермінувати час їх занурення у світ антисоціально налаштованих дорослих злочинців, надасть додаткову можливість виправитися, не зазнавши реального карального примусу.

Література

1. Злочини проти громадського порядку та громадської безпеки : хрестоматія / уклад. А.О. Шелехов, О.І. Плужнік, М.В. Корнієнко. Одеса : ОДУВС, 2017. 350.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України № 2341-III від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 26.04.2022).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України № 4651-VI від 13.04. 2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.04.2022).
4. Марченко О.А. Кримінально-процесуальний порядок застосування примусових заходів виховного характеру: окремі проблеми чинного законодавства. *Актуальні проблеми реформування кримінальної юстиції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 20 квітня 2018 р. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2018. С. 73-76.
5. Марченко О.А. Кримінально-процесуальний порядок застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру. *Актуальні проблеми*

кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 02 березня 2018 р. Хмельницький : НАДПСУ, 2018. С. 490-493.

6. Меркулова В.О. Умовні види звільнення від покарання та його відбування: особливості законодавчого визначення в окремих країнах Європи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 1. С. 129-132.

7. Меркулова В.О., Гритенко О.А., Марченко О.А. Звільнення від кримінальної відповідальності: кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти : монографія / за заг. ред. В.О. Меркулової. Одеса : ОДУВС, 2019. 457 с.

8. Мінімальні стандарти правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила).

Збірник міжнародних нормативно-правових актів щодо захисту прав і свобод громадян у сфері правосуддя / уклад. В.Я. Конопельський, В.Є. Ткаліч. Одеса : НДРВВ, 2003. 310 с.

9. Пономарьова Т.Г. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування в Україні та Польщі: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; ОДУВС. Одеса, 2016. 19 с.

10. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

Марченко О. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Одеського державного університету
внутрішніх справ